

УЧАСНИКИ ПІДПІЛЛЯ ОУН(М) – ЖЕРТВИ БАБИНОГО ЯРУ (1941–1943)

Є на Землі місця, де час зупиняє свій рух, застигаючи у німій скорботі. В цих місцях минуле змішується із сучасним і мертві промовляють до живих. Таким місцем є Бабин Яр у Києві, який став планетарним символом скорботи і страшної пам'яті-застереження для людства. Прах понад 100 тисяч чоловіків, жінок і дітей, жорстоко знищених нацистами під час окупації Києва в роки Другої світової війни, перетворив його на величезну братську могилу, яка стала священним місцем для багатьох націй та народів. Це місце є одним із найтрагічніших символів Голокосту для євреїв усього світу. Тут ушановують пам'ять безвинно полеглих циган, яких нацисти винищували цілими таборами. Священним це місце є і для українців.

Серед жертв Бабиного Яру були українці – вояки Червоної армії, які потрапили в полон, учасники радянського комуністичного підпілля, учасники націоналістичного підпілля ОУН обох напрямів, прості мешканці міста, котрих стратили як заручників або за найменші порушення встановленого окупаційного режиму в період окупації Києва.

Пам'ять Бабиного яру пройшла складний шлях: перший біль, десятиріччя замовчувань, вимушені визнання у спотвореному вигляді, правда. Шок перших повоєнних років, що викликав порив до увічнення пам'яті жертв нацистів, швидко змінився тривалим періодом забуття – комуністичне керівництво СРСР наклало табу на будь-які згадки про Бабин Яр. Ба більше, у 50-ті роки ХХ ст. було розроблено проект побу-

дови тут парку розваг та танцювального майданчика. Лише 1976 р. тоталітарний режим змушений був визнати факт Бабиного Яру, встановивши пам'ятник жертвам нацизму. Але це визнання було лише напівправдою – жертвами нацизму назвали абстрактних «радянських громадян». За доби «перебудови» в СРСР уперше після довгих років забуття знову відкрито заговорили про те, що у Бабиному Яру нацисти знищували євреїв та циган. Однак лише після проголошення незалежності України правда про Бабин Яр стала повною – нарешті було визнано, що це місце також стало останнім притулком для сотень членів Організації українських націоналістів, які були знищені гестапо в окупованому Києві як вороги Райху.

1992 року тут уперше встановлено дубовий хрест, котрий увічнив пам'ять про членів Організації українських націоналістів, що загинули від рук нацистів в окупованому Києві у 1941–1943 роках, намагаючись у драматичних умовах Другої світової війни створити передумови для відновлення незалежної Української держави. Пізніше з'явилися гранітні плити з викарбованими на них іменами учасників підпілля ОУН, які вдалося встановити в процесі наукових пошуків.

Попри системні дослідження подій Другої світової війни на території України, що тривають уже протягом шістдесяти років, до останнього часу лишається ще чимало «білих плям», які не дають змоги максимально повно та об'єктивно відтворити всю палітру історичної картини минулого в усій її складності та багатомірності. Фактично, лише упродовж останніх років дослідники починають звертатися до недосліджених або малодосліджених сторінок воєнної історії. До таких сторінок належить висвітлення діяльності Організації українських націоналістів під час Другої світової війни і, зокрема, підпілля ОУН (м) (далі по тексту – ОУН) в окупованому Києві. Радянська історіографія взагалі замовчувала цю тему з політичних мотивів, бо вона загрожувала руйнуванню сформованих ідеологічних кліше, спрямованих на боротьбу комуністичного режиму проти так званих українських буржуазних націоналістів. Ці ідеологічні кліше так міцно укорінилися в українській історичній традиції, що навіть в умовах незалежної України тиснуть на свідомість представників офіційної історичної науки і змушують їх дотримуватися чи взагалі оминати вказану проблематику або підходити до неї з крайньою обережністю. Стриманість і обережність у цьому питанні переважають також і в працях західних

дослідників подій Другої світової війни та, зокрема, серед дослідників «українського питання».

Починаючи із середини 80-х рр. ХХ ст. до наукового обігу вже введено значну кількість важливих документальних матеріалів, збірки спогадів та низку монографічних досліджень про націоналістичне підпілля в Києві¹. Велику наукову цінність мають німецькі архівні матеріали райхкомісаріату Україна, що зберігаються в ЦДАВОУ. Наявна джерельна база дає змогу з достатнім рівнем деталізації відновити підготовку похідних груп ОУН до походу в центральні, східні та південні українські землі, а також перші етапи їхньої діяльності в окупованому німецькими військами Києві.

Умовно ці етапи можна хронологічно визначити таким чином:

- перший етап (19 вересня – 13 грудня 1941 р.) – прибуття та розгортання діяльності похідних груп ОУН у Києві, активна розбудова громадського сектора публічної діяльності ОУН;
- другий етап (13 грудня 1941 р. – 9 лютого 1942 р.) – проведення німецькими репресивними органами масових арештів членів ОУН та їхніх прихильників у Києві, перехід ОУН до глибокого підпілля;
- третій етап (9 лютого 1942 р. – 6 листопада 1943 р.) – діяльність підпілля ОУН в окупованому Києві в умовах глибокої конспірації та жорстокого протистояння з окупантами, найменше зафіксований як у документальних джерелах, так і в спогадах сучасників тих подій. Це об’єктивно зумовлює певну диспропорцію у можливостях дослідження різних етапів діяльності підпілля ОУН у Києві в період німецької окупації.

¹ На зов Києва. Український націоналізм у II Світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. – Торонто; Нью-Йорк: Новий шлях, 1985. – 542 с. (далі – На зов Києва); *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів: Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, 1993. – 659 с.; *Armstrong J.A.* Ukrainian Nationalism. – Englewood: Ukrainian Academic Press, 1990. – 290 р.; Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб / Упоряд. Т.В. Вронська, А.В. Кентій, С.А. Кокін та ін. – Київ; Львів, 2003. – 528 с. (далі – Київ у дні нацистської навали); Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / С.В. Кульчицький (відп. ред.). – К.: Наук. думка, 2005. – 495 с.

Не маючи на меті будь-яку апологетизацію діяльності ОУН у Києві, звернемо увагу на ті її аспекти, які, на наш погляд, ще не повною мірою враховано дослідниками.

Київ у планах ОУН та перший досвід їх реалізації

Навесні 1941 р. Провід ОУН почав підготовку до збройного німецько-українського конфлікту. Головна стратегія ОУН полягала в тому, аби скористатися умовами війни як шансом для відновлення незалежної української держави. Ще наприкінці квітня 1941 р. теренова ексекютива ОУН у Німеччині отримала доручення негайно готувати членів ОУН для діяльності в Україні, зокрема на Наддніпрянщині. Підпільна мережа членів ОУН у Німеччині тоді налічувала 500 осіб. Спеціальні підготовчі («вишкільні») курси було розгорнуто в Берліні, Бремені, Гамбурзі, Бреслау.

Такий підхід відображав не лише суто партійні позиції ОУН, а й загальні настрої широких кіл української еміграції, яка вважала війну між СРСР та Німеччиною незворотною і за прикладом подій 1917–1918 рр. плекала надію, що у військовому зіткненні цих двох держав знову виникне шанс відновити самостійну українську державу. Скористатися цим шансом у квітні 1941 р. закликали українців усіх політичних поглядів у своєму зверненні 150 провідних представників української інтелігенції та відомих діячів.

Напад німецької армії на СРСР 22 червня 1941 р. збурило великі маси людей, які компактними групами рушили на Схід із різних країн Європи. Важливими проміжними центрами на їхньому шляху були Краків та Львів, де відбувалися концентрація та перегруповання кадрів. Провідником ОУН на Східних Землях і заступником Голови ПУН був призначений Олег Кандиба (Ольжич) – син відомого українського поета Олександра Кандиби (Олеся), як один із секретарів Проводу ОУН, керівник Культурної референтури ОУН та один із найавторитетніших членів організації. У Львові почала діяти референтура Східних Українських Земель (СУЗ), яка мала координувати процес висилки кадрів до Центральної та Східної України. Вже в перші тижні війни вона спрямувала на схід кілька сотень членів ОУН. Загалом через Львів пройшли декілька тисяч активістів ОУН. Разом з ними в «похід

на Схід» вирушило і чимало відомих культурних, господарських, військових діячів, які не були членами ОУН, але щиро прагнули зробити свій внесок у відновлення незалежної української держави.

Провал першої спроби проголошення самостійної української держави у Львові 30 червня 1941 р., ініційованої ОУН(р) С. Бандери, та німецькі арешти низки керівників ОУН(р) примусили різні українські середовища змінити тактику і перейти до «позиційної» діяльності на окупованій німецькою армією території. Її суть полягала у швидкому створенні у населених пунктах повноцінних місцевих українських адміністративних органів із повним спектром повноважень, на базі яких мала сформуватися цілісна система управління з єдиним центральним органом на чолі. Німецькі чинники мали бути поставлені перед фактом реального існування нової української влади – офіційного репрезентанта українського народу в його змаганнях за власну державність. А далі планувалося очікувати, коли СРСР та Німеччина виснажать один одного, і в слушний момент домагатися відновлення самостійної української держави або дипломатичними, або військовими методами.

Провідним завданням, яке ставив перед собою Провід ОУН на Наддніпрянщині (або Провід ОУН на СУЗ, Центральне Керівництво ОУН на СУЗ), було закріпитися в Києві. Вже 19 вересня 1941 р., коли радянські війська та загони ополчення остаточно залишили місто, перші передові похідні групи ОУН опинилися в Києві. Надалі прибуття керівних кадрів та активних членів організації до столиці відбувалося в кілька етапів упродовж вересня – початку листопада 1941 року. За нашими підрахунками, загальна чисельність членів ОУН, які були в цей період перекинута в Київ у складі похідних груп (у тому числі Буковинський курінь), може сягати від 3500 до 4000 осіб. Значна їх частина надалі була направлена з Києва до інших регіонів України.

Є всі підстави вважати, що керівництво Проводу ОУН на СУЗ мало налагоджений оперативний зв'язок із групами симпатиків (або й безпосередньо підпільників) ОУН у Києві, коли в місті ще перебували радянські війська.

Уже ввечері 19 вересня 1941 р. в місті відбулася нарада активу ОУН, учасники якої обговорили питання якнайшвидшого створення Київської міської управи. Не пізніше 23 вересня на зборах представників київської

інтелігенції міську управу було обрано (голова проф. О. Оглоблин, заступник – В. Багазій). У складі співробітників управи у різних відділах працювала велика група членів ОУН, які становили її ядро і тим самим дістали можливість легалізуватися та реально впливати на діяльність управи. Фактично водночас зі створенням міської управи, Провід ОУН на СУЗ розгорнув підготовчу працю для створення загальноукраїнського представницького органу, який мав виконувати функції своєрідного парламенту і стати легітимним політичним репрезентантом України в умовах політичного вакууму, що утворився на її території після припинення діяльності радянської адміністрації. У цьому зв'язку цілком логічними були кроки ОУН зі створення 5 жовтня 1941 р. Української Національної Ради в Києві, яка мала на першому етапі поширити свій вплив на Центральну, Східну та Південну Україну. Головою Української Національної Ради було обрано професора Київського політехнічного інституту Миколу Величківського.

Члени похідних груп ОУН ініціювали створення київської поліції, яка мала забезпечувати порядок і безпеку в місті, а також давала б легальну можливість формувати ресурс озброєних людей, що в майбутньому мали стати основою українських збройних сил. Відповідні завдання поклалися на військовий сектор ОУН, який діяв у складі ПУН на східних українських землях. З цією метою в єдину систему нелегального зв'язку було об'єднано підрозділи української поліції в різних населених пунктах України. Координувати їхню діяльність після прибуття до Києва Буковинського куреня було доручено П. Войновському.

Однією з найбільш дискутованих тем масових страт нацистами єврейського населення Києва 29–30 вересня 1941 р. є питання участі чи неучасті української поліції міста у цьому злочині. Сформувалося три підходи до його висвітлення.

1. З часів СРСР склалася певна традиція, згідно з якою українську поліцію вважають безпосереднім учасником цієї акції знищення, а то і її головним виконавцем.
2. Інша точка зору відводить українській поліції участь у розклеюванні оголошень про збір єврейського населення та організації оточення місця страти, а також у районі безпосереднього місця страти в зоні, де у євреїв вилучали одяг та документи.

3. Низка авторів стверджує, що українська поліція взагалі не брала участі у розстрілах 29–30 вересня 1941 р., бо вона на той час ще перебувала в початковій фазі формування.

Чи не найбільш ґрунтовно питання створення та діяльності української поліції та інших каральних органів в окупованому Києві дослідив В. Нахманович, позиція якого близька до другої точки зору². Враховуючи, що ця тема може бути предметом окремої дискусії, звернемо увагу лише на декілька важливих моментів.

Відомо, що на першому етапі створення української поліції у 20-х числах вересня 1941 р. ініціативна група налічувала усього 15 осіб. За деякими даними, станом на 23 вересня і до кінця вересня чисельність усіх українських поліцейських разом із залученими добровольцями не перевищувала 45 осіб. 29 вересня офіційно було затверджено план створення української поліції в Києві в кількості 300 осіб. Того ж дня він був погоджений з представниками німецької військової адміністрації, яка дала дозвіл на його реалізацію. Про це, зокрема, йдеться у звіті учасника підпілля ОУН Орлика. Ці дані визнає і В. Нахманович, який наводить також і німецький звіт від 29 вересня 1941 р., у якому зазначено, що «на бажання міської комендатури Києва у розпорядження 195-ї польової комендатури надано 300 українських допоміжних поліцаїв, які відбули підготовку на місці та добре знайомі з умовами Києва». Далі він намагається показати, що члени української поліції могли брати допоміжну участь у акції страти. Але В. Нахманович, на наш погляд, недостатньо вмотивовано ставить під сумнів інформацію учасника підпілля ОУН щодо того, що для комплектації української поліції відповідно до погодженого плану були направлені спеціальні емісари до Житомира. І саме звідти перші 150 добровольців для служби в поліції з числа радянських військовополонених прибули до Києва лише 1 жовтня 1941 р. на двох вантажних автомобілях. Також ставляться під сумнів згадки ще одного з учасників формування української поліції про участь певної

² *Нахманович В.Р.* До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941–1943) // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р. – К.: Зовнішторгвидав, 2007. – http://www.kby.kiev.ua/komitet/conference/Nahmanovich_2.pdf.

кількості військовополонених у роботах із розбирання конфіскованого у євреїв одягу та інших речей.

Надалі чисельність української поліції в місті поступово збільшувалася. В тому числі до її складу увійшли близько 500 учасників Буковинського куреня, які в кількості 700 осіб прибули до Києва, за одними даними, 29 жовтня 1941 р.³, за іншими – 7 листопада 1941 р.⁴

Ці дані важливі для об'єктивної оцінки дискусії, яка триває навколо ймовірної участі українських поліцейських у трагічних подіях 29–30 вересня 1941 р., коли нацисти здійснили масове знищення євреїв Києва. Вже доведено, що Буковинський курінь взагалі не перебував у цей час у Києві і, відповідно, у жодній формі не причетний до вбивства єврейського населення у Бабиному Яру. Міська ж українська поліція, на наше переконання, ще не була оформлена офіційно і на той момент була малочисельною, тож у подіях 29–30 вересня 1941 р. як поліцейна одиниця брати участі не могла.

Достеменно відомо лише про присутність 29 вересня 1941 р. у районі Бабиного Яру на той час одного з учасників ініціативної групи зі створення української поліції в Києві (згодом очолив її слідчий відділ) – учасника підпілля ОУН Романа Біди (псевдо «Гордон»). Його привезли німецькі військові в район Бабиного Яру вранці 1941 р. на автомобіні без роз'яснень, що там буде відбуватися. Згодом з'ясувалося, що його поставили по маршруту руху колони євреїв біля місця, де збирали їхній одяг. Залишилися свідчення того факту, що Р. Біда зміг вивести з колони приречених єврейську родину (матір із дитиною), якій згодом через підпільників ОУН у міській управі надали нові документи та ордер на нове житло з метою приховати їхнє єврейське походження. Ця родина вижила, і на початку 1990-х рр. колишній хлопчик на прізвище Альперін написав про цей факт, назвавши «Гордона» «поліцаєм із сумними очима», яким він його запам'ятав. На другий день розстрілів попри вимоги німецьких військових Р. Біда не з'явився до Бабиного Яру. В подальшому, в листопаді – грудні 1941 р. його заарештувало і стратило гестапо⁵.

³ Кот С. Буковинський курінь: міфи і факти // *Розбудова Держави*. – 2011. – № 1–2. – С. 138–140.

⁴ Нахманович В.Р. Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. // *УІЖ*. – 2007. – С. 80–83.

⁵ Гайвас Я. Осінь 1941 у Києві // *Український історик*. – 2000. – № 1–3 (144–146). –

Про перебування Р. Біди («Гордона») в районі Бабиного Яру 29 вересня 1941 р. згадує один з керівників підпілля ОУН у Києві Я. Гайвас. Він розповідає про нараду активістів ОУН, яка відбулася після появи оголошень про збір єврейського населення, на якій був присутній Р. Біда:

Першим забрав слово в виміні думок керівник розвідочного апарату Київської команди міліції Роман Біда. Він подав до відома, що впродовж дня прийшов до нього німецький зв'язковий до цієї служби в товаристві полковника жандармерії і запросили його взяти участь в обсервації перебігу збірки. Не чекаючи на його відповідь, полковник сказав йому, що до нього в день збірки прибуде автомашина і забере його на місце збірки. «Що я маю робити?» – запитав Біда. Після короткої дискусії майже всі присутні висловилися за тим, щоб він поїхав і прибув вечером того дня на нараду проводу, яку генерал зразу ж зарядив.

Вже перед полуднем дня збірки вислані розвідники принесли нам жакливі дані. До місця збірки вони не могли зблизитися, бо головна вулиця доїзду Мельниківська і інші були обсажені німецькими патрулями, але безперервні масові вистріли і людський крик, який доходив хвилями, підтверджує те, що говорять у місті, а саме, що в Бабиному Яру масово розстрілюють людей. З поширенням тих вісток серед населення, зникали люди з вулиць міста. Місцевий провід Організації дав доручення по можності не перебувати на тих вулицях міста, особливо вечером, бо можливі масові арешти на вулицях, чим німці уже пописувалися в Києві.

Вечером відбулася передбачена нарада, на яку не всі прийшли. Біда прийшов і розказав чимало про жахіття. Його самого заставили німці пильнувати місця, де скидали речі, кинені, або видерті жидам (це слово вживалося в українській мові у польській Галичині замість слова «єврей». – С.К.)⁶.

Свідок тих подій Володимир Онищук, якому у 1941 р. було дванадцять років, стверджує, що в ті трагічні дні вересня він взагалі не бачив на вулицях Києва української поліції. Хоча він супроводжував єврейську родину свого товариша від будинку по сучасній вул. Б. Хмельницького, 80, до вулиці Артема. Ось як він запам'ятав той день:

С. 254–255; Коваль М. Рік 1941-й. Київ. «Остаточне вирішення» // *Дзеркало тижня*. – 2001. – 22 вересня (№ 37 (361)). – С. 17.

⁶ Гайвас Я. Знач. праця.

Аж коли, побачив на протилежному боці вулиці, на паркані вивішують об'яву. То було звернення до єврейських мешканців міста прибути зі своїми пожитками й цінними речами в певну місцевість району Сирця (р-н Бабиного Яру). Збентежені, занепокоєні були всі люди нашого двору. Що буде? Мучилися в здогадах, та про страшну дійсність в голові не вкладалося. Були чутки, що будуть євреїв вивозити кудись (навіювало таку думку те, що десь там близько залізнична колія була: чи то станція «Лук'янівка», чи «Дитяча залізниця»).

На другий день, після моторошної ночі, потяглися люди з дворів у вулички, вулиці, а далі вливалися у великий потік по вул. Артема. Йшли, переважно, жінки, діти, старики з клунками, з возиками (чоловіків було схоплено попередніми днями по дворах, на вулицях). Багатьом допомагали сусіди (не євреї) піднести клуночки, тягли возики тощо. Отож і мене попросила одна єврейська родина допомогти транспортувати їхні пожитки (з їхнім сином Петьком я товаришував). В них був возик і чимало речей. Ніякої охорони чи поліції ніде я не помітив.

Спустились по нашій вулиці і почали підніматися вгору по вулиці Гоголевській. Пройшли всю вулицю і підійшли до вулиці Артема. По ній йшло значно більше людей. Зрідка, але там вже стояли німці – з обох боків на тротуарах. Багато допомагаючи йшли далі, вливаючись в потік. Мої сусіди сказали мені повертатися додому. Тож далі я вже не пішов. На розі цих вулиць ми попросалися. Виявилось – назавжди.

[...] Ніякої української поліції чи Буковинського куреня в Києві на той час не було⁷.

Слід зазначити, що в німецьких документах звітного характеру, які висвітлюють проведену нацистами акцію з масового знищення євреїв у Бабиному Яру, фігурують винятково німецькі частини спеціального призначення, які були залучені до її підготовки та здійснення. На участі саме німецьких військових та поліцейських підрозділів у проведенні масових страт 29–30 вересня 1941 р. наголошував у своїх спогадах, перекладених і виданих у СРСР, також колишній відповідальний співробітник міністерства закордонних справ нацистської Німеччини і, одночасно, розвідник-антифашист Герхард Кегель.

⁷ *Онищук В.* Спогади. Рукопис // Архів автора.

Головним ідеологічним інструментом ОУН у цей час була щоденна газета «Українське слово». 29 вересня 1941 р. побачило світ її перше число в Києві накладом 500 примірників. Проте вже за короткий час за сприяння київської міської управи газета почала виходити тиражем від 20 тисяч до 50 тисяч примірників і дуже швидко набула значної популярності серед киян та мешканців інших міст України. До газети виходили кілька додатків: «Останні вісті», «Література і мистецтво», останній згодом реформовано у «Літаври». Безумовно, як і всі друковані видання на окупованій території, газета перебувала під жорстким контролем військової цензури та була зобов'язана друкувати на її вимогу матеріали певного характеру, вживати характерні терміни (наприклад, «жидо-большевики»). Однак редакція газети намагалася надавати їй виразно національно-державницького змісту, спрямувати її діяльність на пробудження національної свідомості українців та пропаганду ідей українського націоналізму. Слід зазначити, що зусиллями Олени Теліги до складу редакції «Літаврів» увійшов колишній єврейський радянський російськомовний поет Яків Гальперін. Щоби приховати його єврейське походження, через учасників підпілля ОУН у міській управі йому видали нові документи. Він почав писати твори українською мовою і друкувався під іменем Микола Первач (опубліковані у трьох із чотирьох номерів «Літаврів»). Після загибелі О. Теліги Я. Гальперін протягом тривалого часу переховувався на квартирі близького до українського руху Б. Кастелянчука, однак у квітні 1943 р. після випадкової зустрічі у місті його видав гестапо якийсь Левігін, що знав про його єврейське походження з довоєнних років⁸.

Підпільна мережа ОУН будувалася за принципом «п'ятірок». У складі Центрального керівництва ОУН на СУЗ діяли Секретаріат та Організаційна референтура. Постійно відбувалися підпільні наради керівного складу ОУН у Києві. Були налагоджені також постійні канали зв'язку з різними регіонами не лише в межах райхскомісаріату Україна, а й із дистриктом «Галичина» й територією Краківського генерал-губернаторства загалом та окупованими територіями Чехії, навіть Німеччиною, де відбувалися підпільні зустрічі з керівництвом ПУН.

⁸ *Кучерук О.* Микола Первач: «...І ви почуєте ще знову і знову поетову пророчу мову». Епізод з часу німецької окупації Києва у Другій світовій війні // *Українське слово*. – 2008. – 2–15 квітня. – С. 12–13.

Нацистські репресії проти підпілля ОУН

Активна діяльність ОУН у Києві не могла не опинитися в полі зору як німецьких спецслужб, так і комуністичного підпілля. Опубліковані архівні матеріали переконливо засвідчують, що й ті й ті пильно стежили за нею.

Усі звіти та аналітичні доповіді агентури НКВС про ситуацію в окупованому Києві обов'язково містили розділи про націоналістичний рух, при цьому постійно наголошувалося на головній меті діяльності ОУН – це створення самостійної української держави⁹. В звітах докладно характеризувалися всі напрями діяльності націоналістичного середовища м. Києва, й оцінки цієї діяльності були цілком вагомими.

Не мали ілюзій щодо мети діяльності ОУН також і німецькі спецслужби. В одному з донесень айнзацгрупи С з Києва до Берліна повідомлялося: «У районі Києва охоронна боротьба проти комуністів усе більше і більше набирає форм боротьби проти національних українських формувань»¹⁰.

Нацисти тримали в полі зору обидва крила ОУН: ОУН під проводом полковника А. Мельника та ОУН(р) під проводом С. Бандери. За даними німецької служби безпеки, найактивнішою в Києві була ОУН під проводом А. Мельника:

Центр організації руху А. Мельника на Східній Україні тепер у Києві. Його керівник на прізвище Кандиба має оточення з відомих і невідомих людей із Західної України. Крім цього штабу ОУН, існує ще створена Кандибою Національна Рада, на чолі якої стоїть професор Величківський... Рух Мельника поступово зайняв керівні позиції у пресі (офіційній)... Спілка письменників, створена в Києві на чолі з поетесою Ядвигою Телігою, є також суто націоналістичною організацією... Академія наук у Києві також стала центром українських націоналістичних сил... Ще одним інструментом української національної політики є Українська Автокефальна Церква...¹¹

Уже із середини листопада 1941 р. спостерігається зміна ставлення німецької влади до української адміністрації, яку всіляко обмежують у її

⁹ Київ у дні нацистської навали. – С. 262.

¹⁰ Косик В. Зазнач. праця. – С. 554.

¹¹ Там само. – С. 555.

діях та можливостях. Під повний німецький контроль було взято українську поліцію. Її декілька раз реорганізують, підпорядковують німецьким командирам. До Києва мобілізують велику кількість нових поліцейських-добровольців, значна частина яких пройшла спеціальне навчання під егідою СД. Відбувається заміна командирів-українців на колишніх військово-полонених офіцерів Червоної армії з числа добровольців.

Зрештою, окупаційна влада перейшла у прямий наступ проти націоналістичного підпілля. Перша хвиля масових арештів членів ОУН у Києві почалася в середині грудня 1941 р. Більшість сучасників тих подій та дослідників називають дату 13 грудня. За спогадами очевидців, тоді гестапо арештувало велику групу учасників підпілля, зокрема, членів редакції газети «Українське слово» І. Рогача, П. Олійника, О. Оршана-Чемеринського, І. Яковенка, І. Кошика, а також 27 співробітників міської управи. Провід ОУН ухвалив рішення про виведення розконспірованих кадрів із Києва та перехід у глибоке підпілля. Перші арешти відбулися також в українській поліції. Було заборонено Українську Національну Раду.

У січні 1942 р. прокотилася нова хвиля арештів. За зв'язки з ОУН було схоплено, зокрема, близько 60 осіб київської молоді.

7–9 лютого 1942 р. у Києві відбулися чергові масові репресії проти ОУН. 7 лютого 1942 р. було заарештовано понад 200 членів ОУН та їхніх симпатиків, переважно представників київської інтелігенції. Передусім гестапо розшукувало всіх «західняків», що прибули до Києва восени 1941 р. 9 лютого було заарештовано О. Телігу та членів Спілки українських письменників. Лише одиницям пощастило звільнитися з-під арешту після кількох тижнів ув'язнення та вирватися з Києва. В тому числі покинути Київ був змушений керівник Проводу ОУН на СУЗ О. Ольжич (Олег Кандиба).

Протягом січня – лютого 1942 р. були заарештовані й закатовані гестапо учасники Буковинського куреня Євген Суховерський, Орест Чемеринський і Дарія Чемеринська (Гузар), сестри Євгенія і Теодозія Суховерські, Юрій (Георгій) Дідів, Корнель Костюк, Теофіль Панчук, Корнель Турлик, Микола Унгурян, Роман Якубович, Юрій Шпителько, Володимир Коцур, Керський.

У лютому 1942 р. у 115-му шуцманшафтбатальйоні німці провели анкетування особового складу, де, поміж іншого, треба було вказати відомих заповнювачу анкети членів ОУН. У квітні почали масово замінювати командирів-буковинців і галичан на колишніх червоноармійців, в обіг було

запроваджено російську мову. Усе це викликало хвилювання та незадоволення серед вихідців із Західної України та Буковини. А у травні, на «зелені свята», гестапо провело раптові арешти командирів-буковинців як учасників підпілля ОУН. Тоді були заарештовані шестеро (за іншими даними – десятеро) учасників Буковинського куреня, серед них встановлені: хорунжий Архип Кибич, чотовий Созонтій Пиндуляк, Семен Демидюк, Ярема Якубовський, а також галичанин сотник Кравець.

На думку керівництва СБ і СД у Києві, націоналістам було завдано непоправного удару. Однак підпільна мережа ОУН у Києві продовжувала свою діяльність на чолі з новопризначеним крайовим провідником ОУН на СУЗ Зіновієм Домазаром (псевдо «Діброва», «Аркадій»). Мережу підпілля в короткий час було поновлено. В березні з нагоди річниці від дня народження Т. Шевченка у підпільній друкарні ОУН були надруковані і поширені по Києву листівки під гаслом «Хай живе незалежна Українська держава!»¹². Тоді ж Києвом розійшлися сотні брошур обсягом 12 сторінок, у яких містився текст протестного меморандуму голови забороненої нацистами Української Національної Ради до райхскомісара України Е. Коха¹³. В травні заходами ОУН було розповсюджено листівку, присвячену пам'яті засновника українського націоналізму М. Міхновського, та журнал ОУН «Сурма», в статтях якого стверджувалося, що «українці не хочуть воювати за чужі інтереси як найманці..., вони підуть в бій тільки за право на незалежне політичне життя»¹⁴. А серед української поліції була поширена листівка, в якій Е. Коха названо «каторою України»¹⁵.

14–15 серпня в Києві відбувся скликаний ОУН нелегальний Всеукраїнський З'їзд Українських Самостійників, в якому, крім членів ОУН, брали участь колишні учасники українських визвольних змагань¹⁶. 15 вересня 1942 р. в місті було проведено таємну нараду ОУН¹⁷. У вересні

¹² Там само. – С. 556.

¹³ Там само. – С. 558.

¹⁴ Там само. – С. 565.

¹⁵ *Кот С.* Знач. праця. – С. 145.

¹⁶ *Полікарпенко Г.* Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни // На зов Києва. – С. 428.

¹⁷ *Косик В.* Знач. праця. – С. 287, 583; *Кучерук О., Червак Б.* Матеріали до історії ОУН. – К., 1997. – С. 30.

ОУН розповсюдила в Києві чергову листівку під назвою «Народження нового українця»¹⁸. Гестапо не припиняло слідства проти діяльності ОУН в Києві та в Україні в цілому, намагаючись повністю знищити націоналістичне підпілля. У звіті про становище в генеральному окрузі Київ за квітень 1942 р. повідомлялося: «ОУН може вважатися самим активним носієм боротьби за національну незалежність. В даний час вона намагається за допомогою поширюваних листівок, тенденція котрих вказана вище, насильно домогтися зміни умов. Пряме різке розмежування між тенденціями Бандери і Мельника, що існувало раніше, тепер більше не спостерігається, так як обидві партії витиснуті в опозицію»¹⁹. У вересні 1942 р. в Києві було заарештовано двох членів ОУН, на початку жовтня – ще дев'ять, у тому числі керівника відділу пропаганди Центрального Керівництва ОУН на СУЗ Василя Кузьмика (псевдо «Петренко»). Під час арештів було викрито підпілну друкарню ОУН та реквізовано наклад чергового числа організаційного журналу «Сурма». В жовтні 1942 р., за звітами гестапо, було заарештовано ще трьох членів ОУН²⁰.

Арешти членів націоналістичного підпілля в Києві тривали також у 1943 р. – фактично до останніх днів окупації Києва німецькою армією. Зокрема, заданими звіту німецької поліції безпеки і СД від 19 березня 1943 р., в Києві за причетність до ОУН було заарештовано понад 40 осіб, в основному представників інтелігенції²¹. В тому числі влітку 1943 р. до рук гестапо потрапив також крайовий провідник ОУН на СУЗ Зинівий Домазар («Аркадій», «Діброва»)»²². Є підстави вважати, що його арештували на початку липня 1943 р. й утримували в тюрмі гестапо на Короленка, 33, до початку вересня, після чого розстріляли. На стіні камери № 30 приміщення тюрми органи НКВС після вступу до Києва

¹⁸ Косик В. Зазнач. праця. – С. 582.

¹⁹ ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 474, арк. 600–601.

²⁰ Косик В. Зазнач. праця. – С. 287, 583, 585, 590; Полікарпенко Г. Зазнач. праця. – С. 429.

²¹ Косик В. Зазнач. праця. – С. 607.

²² Баранівська Т. Пам'яті Антона Серженюка-Баранівського // На зов Києва. – С. 288; Верига В. Втрати ОУН в часі Другої світової війни. – Торонто, 1991. – С. 105; Інформаційний відділ ОУН. Втрати Організації Українських Націоналістів за панування німецького імперіалізму в Україні в роках 1941–1944. – [Б. м.], 1946. – С. 3.

виявили і зафіксували короткий напис: «Дом Зен 5.7.43 р. – 5.9.43 р. Бог і Україна». Скорочення з великою часткою ймовірності можна розшифрувати саме як «Домазар Зеновій».

Відомо, що після трагічних подій 29–30 вересня 1941 р., коли нацисти масово знищили десятки тисяч євреїв, територію Бабиного Яру і надалі використовували як місце страт мешканців Києва – противників нацистського режиму, заручників, тих, хто порушував накази нацистів, й інших.

З наближенням лінії фронту влітку – восени 1943 р. переважна більшість активу ОУН та їхніх прихильників були виведені з Києва і переміщені на територію Галичини і Волині. Частина з них і далі працювала у підпільних структурах ОУН у Львові та інших містах Галичини. Частина влилася до загонів УПА на Волині, в тому числі обіймала в них командні посади.

За офіційними даними, опублікованими інформаційним відділом ОУН у квітні 1946 р., під час німецької окупації України протягом 1941–1944 рр. Організація українських націоналістів втратила 4456 членів, у тому числі 197 осіб із вищого керівного складу, 6 крайових провідників та 5 членів Проводу ОУН. З усіх українських земель, де діяли структури ОУН, найбільших жертв ОУН зазнала в окупованому Києві, в якому загинув 621 український патріот²³.

Відтак діяльність і жертви підпілля ОУН в окупованому Києві стали невід'ємною сторінкою історії України в період Другої світової війни та частиною загальної трагічної пам'яті Бабиного Яру, нагадуванням про злочини нацистського режиму.

²³ Інформаційний відділ ОУН. Втрати Організації Українських Націоналістів за панування німецького імперіалізму в Україні в роках 1941–1944. – [Б. м.], 1946. – С. 1–3; *Полікарпенко Г.* Організація Українських Націоналістів під час Другої Світової війни. – [Б. м.], 1951. – С. 144–145; *Верига В.* Знач. праця. – С. 182.